

Çocuk ve Ergenlere Yönelik Affetme Müdahaleleri: Sistemik Gözden Geçirme

Forgiveness Interventions for Children and Adolescents: Systematic Review

Esra Asıcı¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Kilis, Türkiye

ORCID: E.A. 0000-0003-0872-9042

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Esra Asıcı,
Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Kilis, Türkiye

E-posta/E-mail: esraasici@kilis.edu.tr

Başvuru/Submitted: 10.12.2018

Revizyon Talebi/Revision Requested: 27.03.2019

Son Revizyon/Last Revision Received: 20.07.2019

Kabul/Accepted: 24.07.2019

Online Yayın/Published Online: 10.10.2019

Atıf/Citation: Asıcı, E. (2019). Çocuk ve ergenlere yönelik affetme müdahaleleri: Sistemik gözden geçirme. *Psikoloji Çalışmaları - Studies in Psychology*, 39(2): 429-457.
<https://doi.org/10.26650/SP2018-0041>

ÖZ

Pozitif ruh sağlığı anlayışının popülerlik kazanmasıyla birlikte; affetme kavramı, psikoloji ve ruh sağlığı alanında çalışan pek çok araştırmacının dikkatini çekmiş ve affetmeyle ilişkisi olan değişkenleri belirlemek amacıyla gerçekleştirilen çalışmalar oldukça artış göstermiştir. Affetmenin psikolojik sağlığın göstergesi olan değişkenlerle ilişkisinin ortaya konulmasıyla birlikte, bireylerin affetme konusundaki bilgi, beceri ve olumlu tutumlarını arttırmaya yönelik çalışmalar da önem kazanmıştır. Bu araştırmada, affetmeyi temel alan grup müdahalelerinin etkililiğinin sistematik olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda; Wiley Online Library, Taylor and Francis, Springer Link, Scopus, Science Direct, Sage Journals, EBSCOhost ve TR Dizin veri tabanlarında, “affetme müdahalesi”, “affetme grubu”, “affetme terapisi”, “affetme eğitimi” ve “affetme programı” terimleri aracılığıyla, 2010-2019 yılları arasında yayımlanan Türkçe ve İngilizce araştırma makaleleri taranmıştır. Yapılan tarama sonucunda ulaşılan 529 makale PRISMA rehberi ve bu araştırma için belirlenen seçim kriterleri doğrultusunda değerlendirilerek, kriterleri karşılayan 6 makale araştırma kapsamına alınmıştır. Seçilen makaleler araştırma grubu, araştırmanın deseni, uygulanan grup müdahalesinin özellikleri, kullanılan ölçme araçları ve müdahalenin etkililiği açısından incelenmiştir. Bulgulara göre, incelenen tüm affetme müdahaleleri katılımcıların affetme konusunda bilgi ve becerilerinin artmasında ve affetmeye ilişkin olumlu bir tutum geliştirmelerinde etkili olmuştur. Ayrıca, seçilen çalışmalarda uygulanan affetme müdahalelerinin öfke, depresyon ve anksiyetenin azalmasına; empati, umut ve yaşam doyumunun da artmasına katkı sağladığı görülmüştür. Özellikle de affetmenin süreç modelini temel alan grup müdahalelerinin olumlu sonuçlar ürettiği belirlenmiştir. Sonuç olarak, çocuk ve ergenlere yönelik olarak gerçekleştirilen affetme müdahalelerinin, affetmeyi arttırdığı ve psikolojik sağlığı olumlu yönde etkilediği söylenebilir. Elde edilen sonuçlar ışığında, önleyici ve müdahale edici psikolojik danışma hizmetlerinin bir bölümü olarak çocuk ve ergenlere yönelik affetme müdahalelerinin okullarda kullanılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Affetme, affetme müdahalesi, sistematik gözden geçirme, çocuk, ergen

ABSTRACT

Along with the increasing popularity of positive mental health understanding, the concept of forgiveness has attracted the attention of many researchers working within the field of psychology and mental health. Studies aiming to identify variables related to forgiveness have also increased. After determining that forgiveness is associated with psychological health, studies for enhancing positive attitudes toward forgiveness has gained importance. In the current study, the aim was to systematically review the studies examining the effectiveness of forgiveness group interventions for children and adolescents. In line with this aim, the keywords of “forgiveness intervention”, “forgiveness group”, “forgiveness therapy”, “forgiveness education” and “forgiveness program” were searched in the databases of the Wiley Online Library, Taylor and Francis, Springer Link, Scopus, Science Direct, Sage Journals, EBSCOhost and TR Index in Turkish and English for 2010-2019. The resulting 529 articles from the literature search were evaluated according to the PRISMA guide and the selection criteria determined for this research. Among all the articles, the six that met the required criteria have been included in the research. The selected articles have been examined in terms of research method, research group, features of applied program, instrument used, and effectiveness of the applied program. According to results, all investigated interventions have been found effective to produce forgiveness. Besides this, the selected studies contributed to decreasing of anger, depression and anxiety; increasing of empathy, hope and life satisfaction. It was determined that the group interventions based on the forgiveness process model produced positive results. Consequently, the selected studies showed that forgiveness intervention for children and adolescents enhanced forgiveness and positively affected psychological health. In the light of the obtained results, it is suggested that, forgiveness group interventions for children and adolescents should be used in schools as a part of preventive and interventional psychological counseling services.

Keywords: Forgiveness, forgiveness intervention, systematic review, child, adolescent

EXTENDED ABSTRACT

In current study, it was aimed to systematically review studies examining the effectiveness of forgiveness interventions for children and adolescents.

Method

This study was a systematic review. The literature review was conducted for 2010-2019 years, in the databases of Wiley Online Library, Taylor and Francis, Springer Link, Scopus, Science Direct, Sage Journals, EBSCOhost and TR Index, between November 2018 and March 2019. The terms of “forgiveness intervention”, “forgiveness group”, “forgiveness therapy”, “forgiveness education” and “forgiveness program” were used for the search. The following selection criteria were identified: (a) studies involving forgiveness group intervention for children and adolescents, (b) studies involving information about the content of intervention programs, (c) studies showing the effects of applied programs by using statistical data. The exclusion criteria were as follows: (a) studies not writing in Turkish or English, (b) studies with only an abstract, (c) studies not using group intervention, (d) review studies, and (e) descriptive studies. A total of 529 research articles were reached and 6 articles have been selected for inclusion within the scope of the study.

Results

In terms of research group and study design, obtained results are following: Park, et al. (2013) conducted the study with female adolescents ($N = 48$, $M_{age} = 15.79$). This study was based on 3 (pre-test, post-test, follow up test) x 3 (experimental, control, and placebo group) mixed design. Enright, et al. (2014) conducted the study with 8th grade students ($N = 132$, $M_{age} = 13.48$). This study was based on 3 (experimental group) x 2 (pre-test, post-test) mixed design. Taysi and Vural (2016) carried out their study with 4th grade students ($N = 122$, $M_{age} = 10.00$). Their study was based on 3 (pre-test, post-test, follow up test) x 2 (experimental and control group) mixed design. In the study of Vassilopoulos, et.al (2018), the participants were 6th grade students ($N = 42$, $M_{age} = 11.14$). This study was based on mixed design including qualitative and quantitative methods. Quantitative dimension was based on 2 (pre-test and post-test) x 2 (experimental and control group) mixed design. Freedman (2018) conducted the study with high school students ($N = 21$, $M_{age} = 17.3$). Research design was mixed design including qualitative and quantitative methods. Quantitative dimension was based on 2 (pre- and post-test) x 2 (experimental and control group) mixed design. Finally, Rahman, et al. (2018) conducted the study with female early adolescents ($N = 8$, age range: 11-12). Research design was 3 (pre-test, post-test, follow up test) x 2 (experimental and control group) mixed design.

When the studies examined in terms of features of applied programs, following results were obtained. Park et al. (2013) applied "Forgiveness Program for Aggressive Victims". Enright et al. (2014) applied a class guidance program based on process model. Program focuses importance of forgiveness, aims to gain forgiveness understanding and decrease anger. Taysi and Vural (2016) applied a class guidance program based on process model. Program is "Joyful Forgiveness" for 9-11 age children. Vassilopoulos et al. (2018) applied a class guidance program. Program includes recognition and expression of emotions, relations among emotions, thoughts and behaviors, value of love, forgiveness, developing an act plan for applying forgiveness. Freedman (2018) applied a small group guidance program based on process model. Program includes offence, anger, commitment to forgive, reframing, empathy, compassion and absorption of pain. Rahman et al. (2018) applied forgiveness therapy based on process model. The first 16 sessions were applied as individual therapy; the latter 16 sessions were applied as group therapy.

When the studies examined in terms of results, following results were obtained. In the study of Park et al. (2013), after intervention forgiveness, empathy and grades increased, anger, hostile attribution, aggression and delinquency decreased in experimental group. In the study of Enright et al. (2014); after intervention, forgiveness, and willingness to forgive

increased, and prejudice decreased in all groups. In the study of Taysi and Vural (2016), forgiveness and hope scores of experimental group increased at post-test. Anger scores of experimental group increased at follow up test. In the study of Vassilopoulos et al. (2018), at post-test, forgiveness and life satisfaction increased, anger decreased in favor of experimental group. In the study of Freedman (2018), a significant difference in favor of experimental group was found in terms of forgiveness, anxiety, depression and hope; however, there wasn't significant difference between groups in terms of self-esteem. In the study of Rahman et al. (2018), after intervention, forgiveness increased and anger decreased in experimental group.

Discussion

According to obtained results, forgiveness group interventions for children and adolescents are effective on enhancing of information and skills about forgiveness and development of positive attitudes towards forgiveness. Besides, forgiveness interventions help children and adolescents to cope anger, to decrease depression and to increase hope, and so positively affect mental health.

Her yaştan bireyin bir bütün olarak gelişmesine ve kendini gerçekleştirmesine yardımcı olmayı amaçlayan psikolojik danışma ve rehberlik, özellikle çocukluk ve ergenlik döneminde kritik bir öneme sahiptir. Psikolojik danışma ve rehberlik alanında çalışan uzmanlardan çocuk ve ergenlerin benlik gelişimini desteklemeye ve ruh sağlığını korumaya yönelik çalışmalar yapmaları beklenmektedir. Çocuk ve ergenlerin benlik gelişimini destekleyen ve iyi oluşunu arttıran bilgi, beceri ve tutumları kazanmalarında gruplarla gerçekleştirilen psikolojik danışma ve rehberlik müdahaleleri etkili sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışma kapsamında da ruh sağlığı üzerindeki olumlu etkileriyle son yıllarda yurt içi ve yurt dışı çalışmalarda popülerlik kazanan affetme kavramı ele alınmakta ve 2010-2019 yılları arasında çocuk ve ergenlerle gerçekleştirilen affetme temelli grup müdahalelerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Son on yılda çocuk ve ergenlere yönelik olarak gerçekleştirilen affetme müdahalelerinin sistematik olarak gözden geçirilmesinin; affetme müdahalelerinin etkililiğine ilişkin genel bir fotoğraf sunacağı, bu konudaki ihtiyaçları ortaya çıkaracağı ve gelecekte daha etkili çalışmalar yapılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Affetme Kavramı

Yaklaşık 40 yıllık bilimsel bir geçmişe sahip olan (McCullough, Pargament ve Thoresen, 2000) affetme; psikolojik bir kavram olarak, bireyin kendisini inciten kişiyle mücadeleden vazgeçerek, onu koşulsuz olarak kabul etmesidir (Enright, Gassin ve Wu, 1992). Affetme, bir incinme ya da haksızlık durumunda meydana gelen (Hortwitz, 2005); öfke, kızgınlık, nefret, kin ve intikam gibi duyguları terk etmeyi (Eaton, Struthers ve Santelli, 2006; Enright ve ark., 1992; North, 1987; Roberts, 1995) ve suçluyla ilgili merhamet (Rye ve ark., 2000), yardımseverlik (North, 1987; Roberts, 1995), empati, umut ve şefkat gibi olumlu duyguların ortaya çıkmasını içeren (Harris ve ark., 2006), prososyal bir değişim sürecidir (McCullough, Hoyt ve Rachal, 2000).

Mazur görme, haklı çıkarma (Murphy ve Hampton, 1990), göz yumma (Enright ve ark., 1992; Scobie ve Scobie, 1998), inkar etme (Murray, 2002), unutmama (Fincham, Hall ve Beach, 2005) ve uzlaşma (Enright ve ark., 1992; Fincham ve ark., 2005) kavramlarıyla aynı anlama gelmediği vurgulanan affetme; bir kişilik özelliği (Roberts, 1995), stresle başa çıkma stratejisi (Worthington ve Scherer, 2004) ya da kişiler arası ilişkileri sürdürme yeterliliği (Entezar, Othman, Kosnin ve Panah, 2011; Hodgson ve Wertheim, 2007) olarak ele alınabilmektedir. Ayrıca affetmenin çok boyutlu bir yapı olduğu; kişinin kendisini, başkasını ya da kontrol edilemeyen durumları affedebileceği ileri sürülmektedir (Thompson ve ark., 2005).

Affetmeyi açıklayan çeşitli kuramsal modeller vardır. Affetmenin sosyal psikolojik belirleyicileri modelinde (McCullough Rachal, Sandage, Worthington, Brown ve Hight, 1998), affetme güdüsöl bir sistem olarak ele alınmaktadır. Model, güdüsöl sisteme karşılık gelen incinme ve öfke duygularını içermektedir. Bireyin saldırıyı algılaması ve kaçınma davranışı sergilemesini ifade eden incinme duygusu; suçlu ile yeniden temas kurmaktan kaçınma güdüsüne karşılık gelirken; bireyin suçludan intikam alma ya da ona zarar gelmesi yönündeki isteğini içeren öfke duygusu *intikam alma* güdüsüne karşılık gelmektedir. Kaçınma ve intikam alma güdüleri bireyin affetme olasılığını düşürmektedir.

Hargrave'nin affetme modeli (Hargrave ve Sells, 1997; Sells ve Hargrave, 1998), aile içi ilişkilerde affetmeye odaklanmaktadır. Bu modele göre, aile içinde zarar gören kişi, zarar veren kişiye karşı kontrolsüz öfke ve kin duyguları beslemekte ve güvenilir bir ilişkiyi hak etmediği düşüncesiyle suçluluk duymakta ya da utanç hissetmektedir. Gelecekte benzer şekilde bir zarar görme riskini en aza indirebilmek için de aşırı kontrollü davranabilmekte ya da ilişkilerde incinmenin kaçınılmaz olduğu inancıyla birlikte kaos yaşamaktadır. Model, *aklama* ve *affetme* olmak üzere iki temel faktörden oluşmaktadır. Aklama, kurban rolündeki aile üyesinin zarar veren diğer aile üyesine karşı empati geliştirmesini ve meydana gelen olumsuz durumla ilgili iç görü kazanmasını; affetme ise, aile içinde sevgi ve güvenin yeniden kurulabilmesi için kurban ve suçlunun birbiriyle etkileşime geçmesini içermektedir (Hargrave ve Sells, 1997; Sells ve Hargrave, 1998).

Worthington'un (1998) aile ilişkileri içinde empati, alçakgönüllülük ve bağışlamanın ifadelendirilmesi modelinin çekirdeğini empati oluşturmakta, empati olmadan affetmenin gerçekleşmeyeceği vurgulanmaktadır. Alçakgönüllülük kişinin kendisinin de incittiği kişilerin olduğunu anlamasını; affetmenin ifadelendirilmesi ise bireyin affettiğini açık davranışlarla göstermesini anlatmaktadır (Worthington, 1998; Worthington ve Wade, 1999).

Enright'ın süreç modelinde (Enright ve The Human Development Study Group, 1996) affetme; *açığa çıkma*, *karar verme*, *çalışma* ve *sonuç* olmak üzere dört evreden oluşan bir süreç olarak ele alınmaktadır. Modele göre, affetme sürecinde gerçekleşmesi beklenen 20 basamak vardır. Açığa çıkma evresinde (Basamak 1-8); kişi incinme ve adaletsizlik yaşantısını keşfetmekte, duyduğu öfkenin boyutunu değerlendirmekte ve öfkeyi barındırmanın yollarını aramaktadır. Karar verme evresinde (Basamak 9-11); incinen birey duygularını yeniden düzenlemek ve problemi çözmek için denemeler yapmakta ve suçluyu affetmeye karar vermektedir. Çalışma evresinde (Basamak 12-15);

incinen birey olumsuz durumu yeniden düzenleyerek farklı bir biçimde algılamaya başlamakta ve suçlu kişinin insani yönüne odaklanmaktadır. Bu evrede suçluya karşı empati ve şefkat duyguları ortaya çıkmaktadır. Sonuç evresinde (Basamak 16-20) ise incinen birey yaşadığı olumsuz olay ve affetme süreciyle ilgili yeni anlamlar keşfetmekte, geçmişte kendisinin de affedilmeye ihtiyaç duyduğunu hatırlamakta, affetme sürecinde yalnız olmadığını fark etmekte ve böylece psikolojik iyileşme gerçekleşmektedir (Baskin ve Enright, 2004; Enright ve The Human Development Study Group, 1996).

Affetmenin piramit modeli olarak bilinen (Worthington, 1998), psikoeğitimsel ve bilişsel teknikleri içeren bir affetme müdahalesi olan REACH affetme modeli beş adımdan oluşmaktadır. Bu adımlar; incinmenin hatırlanması, suçlu kişi ile empati kurma, suçlu kişiye özgeci bir armağan sunma, suçluyu affetmek için söz verme ve affetmeyi sürdürmedir (Goldman ve Wade, 2012; Wade ve Meyer, 2009; Worthington, 2001).

Affetmenin yakın ilişkilerde olumsuz duygular ortaya çıkararak ve ilişkileri bozabilen zarar verici olaylarla sağlıklı biçimde başa çıkmaya yardımcı olarak kısa ve uzun vadeli olumlu sonuçlar ürettiği (Allemand, Amberg, Zimprich ve Fincham, 2007) ve kişiler arası ilişkilerin devam etmesine olanak sağladığı (Scobie ve Scobie, 1998) ileri sürülmektedir. Başkalarını affetmede yetersizlik yaşayan bireyler öfke duygularının ve intikam arayışlarının önüne geçememekte (Akhtar, 2002), başkalarıyla ilgili duygulardan yoksun olmaları nedeniyle, yalnızlık ve hatta depresyon yaşamakta, sadece suçlu kişilerle olan ilişkilerinde değil, aynı zamanda başkalarıyla olan ilişkilerinde de pozitif etkileşimlerden uzaklaşmaktadırlar (Karremans, Van Lange ve Holland, 2005). Affetmede başarısızlık, depresyon ve anksiyete ile ilişkiliyken (Avery, 2008; Maltby, Macaskill ve Day, 2001; Ross, Kendall, Matters, Rye ve Wrobel, 2004; Tse ve Cheng, 2006); yüksek affetme düzeyi, depresyon (Lawler-Row ve Piferi, 2006) ve strese (Asıcı ve Uygur, 2017; Lawler-Row ve Piferi, 2006; Orcutt, 2006) karşı koruyucu olmakta ve bireyin öznel, psikolojik ve fizyolojik iyi oluşuna katkı sağlamaktadır (Avery, 2008; Bono, McCullough ve Root, 2007; Koç, İskender, Çolak ve Düşünceli, 2016; Lawler-Row ve Piferi, 2006). Nörotizm düzeyi yüksek olan bireyler affetmede zorluk yaşamakta (Berry, Worthington, Parrot, O'Connor ve Wade, 2001; Berry, Worthington, O'Connor, Parrot ve Wade, 2005; Brose, Rye, Lutz-Zois ve Ross, 2005; Brown, 2003; Ross ve ark., 2004; Walker ve Gorsuch, 2002) ve paranoid kişilik bozukluğu olan bireylerde de intikam alma isteği ve affetmede isteksizliğin yoğun olduğu görülmektedir (Sastre, Vinsonneau, Chabrol ve Mullet, 2005).

Araştırmanın Amacı

Affetmenin psikolojik sağlığı destekleyici yönünün ortaya çıkmasıyla birlikte; bireylerin belli bir kişiyi/durumu affetmesine ya da genel olarak affetme eğilimini arttırmaya yönelik çalışmalar da önem kazanmış ve son yıllarda affetme müdahalelerin etkililiğini test eden çalışmaların sayısı artmıştır. Ruh sağlığının desteklenmesi açısından çocukluk ve ergenlik çağlarında gerçekleştirilen psikolojik danışma ve rehberlik müdahalelerinin önemi dikkate alınarak; bu çalışmada 2010-2019 yılları arasında çocuklara ve ergenlere yönelik olarak gerçekleştirilen affetme temelli grup müdahalelerinin etkililiğini inceleyen çalışmaların sistematik şekilde gözden geçirilmesi amaçlanmıştır. Gözden geçirilmek üzere 2010-2019 yılları arasında gerçekleştirilen çalışmaların seçilmesinin nedeni, son 10 yılda yurt içinde ve yurt dışında çocuk ve ergenlere yönelik affetme müdahalelerine ne kadar yer verildiğinin belirlenmesi ve gerçekleştirilen müdahalelerin etkililiğine ilişkin güncel bulguların ortaya konmasıdır. Böylece, çocuk ve ergenlere yönelik affetme müdahalelerinin geliştirilip uygulanmasına ne kadar ihtiyaç duyulduğu ve etkili affetme müdahalelerinin nasıl olması gerektiği konularında araştırmacılara ışık tutulacağı düşünülmektedir. Araştırmanın amacı doğrultusunda, aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- 1) Çocuk ve ergenlere yönelik affetme grup müdahalelerinin etkililiğini inceleyen çalışmalarda araştırma modelleri nasıldır ve araştırma grupları nasıl belirlenmiştir?
- 2) Çocuk ve ergenlere yönelik affetme grup müdahalelerinin kuramsal yönelimi, oturum sayıları, süreleri nedir, oturumlar kim tarafından uygulanmıştır ve oturumların içeriğinde hangi konular yer almaktadır?
- 3) Çocuk ve ergenlere yönelik affetme grup müdahalelerinin etkililiğini inceleyen çalışmalarda kullanılan ölçme araçları nelerdir?
- 4) Çocuk ve ergenlere yönelik affetme grup müdahalelerinin etkililiği ne düzeydedir?

YÖNTEM

Araştırma Stratejileri

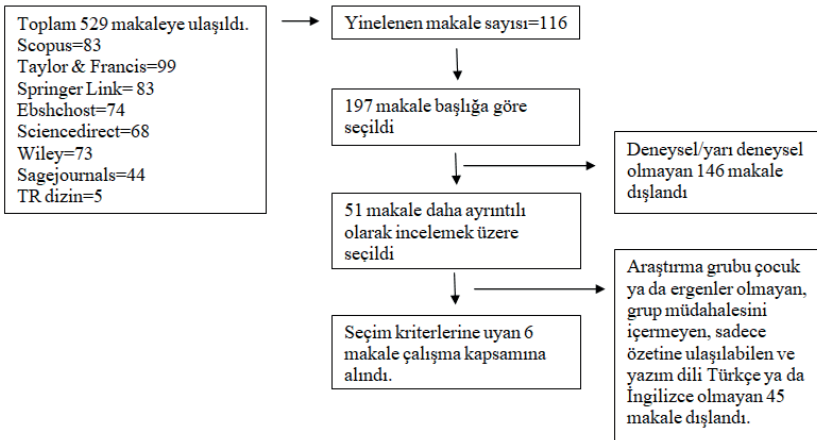
Bu çalışma, çocuklarda ve ergenlerde affetmeyi arttırmaya yönelik olarak gerçekleştirilen müdahaleleri ve bu müdahalelerin etkililiğini incelemeyi amaçlayan sistematik bir gözden geçirmedir. Çalışmada PRISMA rehberi (Moher, Libertai, Tetzlaff, Altman ve PRISMA Group, 2009) kullanılarak sistematik ve yapılandırılmış bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması Kasım 2018 – Mart 2019 tarihleri arasında

Wiley Online Library, Taylor and Francis, Springer Link, Scopus, Science Direct, Sage Journals, EBSCOhost ve TR Dizin veri tabanlarında, 2010-2019 yılları arasında yayımlanan araştırma makalelerini içerecek şekilde Türkçe ve İngilizce olarak yapılmıştır. Affetmeyi psikolojik yönleriyle ele alan ve deneysel bir işlem uygulayarak bunun etkililiğini inceleyen çalışmaları belirleyebilmek için literatür taramasında “affetme müdahalesi” (forgiveness intervention), “affetme grubu” (forgiveness group), “affetme terapisi” (forgiveness therapy), “affetme eğitimi” (forgiveness education) ve “affetme programı” (forgiveness program) anahtar kelimeleri kullanılmıştır.

Seçim Kriterleri

Çalışma kapsamına alınacak araştırma makalelerinin belirlenmesi için gerçekleştirilen literatür taramasında kullanılan seçim kriterleri şunlardır: (a) çocuk ve ergenlere yönelik affetme grup müdahalelerini içeren makaleler, (b) uygulanan müdahalenin özellikleri ve içeriği konusunda bilgi veren makaleler, (c) uygulanan müdahalenin etkililiğini istatistiksel verilerle ortaya koyan makaleler. Çalışmanın dışlama kriterleri ise; (a) dili Türkçe ya da İngilizce olmayan makaleler, (b) sadece özetine ulaşılabilen makaleler, (c) grup müdahalesine dayanmayan çalışmalar, (d) derleme makaleler ve (e) betimsel makaleler olarak belirlenmiştir.

Yapılan literatür taraması sonucunda toplam 529 makaleye ulaşılmıştır. Seçim kriterleri doğrultusunda bunların arasından seçilen 6 makalenin daha ayrıntılı olarak incelenmek üzere çalışma kapsamına dâhil edilmesine karar verilmiştir. Makalelerin sistematik bir şekilde gözden geçirilme sürecine ilişkin PRISMA akış şeması Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1. PRISMA Akış Şeması.

BULGULAR

Bu çalışma kapsamında, 2010-2019 yılları arasında çocuk ve ergenlere yönelik olarak gerçekleştirilen affetme müdahalelerini içeren 6 araştırma makalesi seçilerek incelenmiştir. Seçilen makaleler Türkiye, Yunanistan, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Güney Kore ve Pakistan'da gerçekleştirilen çalışmaları içermektedir. Seçilen araştırmaların özellikleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Çalışma kapsamında incelenen araştırmaların özellikleri ve bulguları aşağıda sıralanan başlıklar altında verilmektedir.

Araştırma Grupları

Gözden geçirilen 2010-2019 yılları arasındaki çalışmaların 1 tanesinin çocuklara (Bkz. Taysi ve Vural, 2016), diğer 5'inin ise ergenlere yönelik olarak gerçekleştirildiği (Bkz. Enright, Rhody, Litts ve Klatt, 2014; Freedman, 2018; Park, Enright, Essex, Zahn-Waxler ve Klatt, 2013; Rahman, Iftikhar, Kim, and Enright, 2018; Vassilopoulos, Koutsoura, Brouzos, and Tamami, 2018); araştırma gruplarının yaşlarının 9 - 19 arasında değiştiği belirlenmiştir.

Çalışmalarda araştırma gruplarının nasıl belirlendiği incelendiğinde; 3 çalışmanın (Bkz. Enright ve ark., 2014; Taysi ve Vural, 2016; Vassilopoulos ve ark., 2018) araştırma grubunu okul/sınıf temelli; diğer 3'ünün (Bkz. Freedman, 2018; Park ve ark., 2013; Rahman ve ark., 2018) ise öğrenci temelli belirlediği görülmektedir.

Araştırma grubunu okul/sınıf temelli belirleyen çalışmalardan 1'inde (Bkz. Enright ve ark., 2014) şehirdeki tüm sekizinci sınıflar çalışmaya katılmaya davet edilmiş ve bir sınıf öğretmeni çalışmaya katılmaya gönüllü olduğunda sınıfların çalışmaya dâhil edilmesi için sınıflardaki öğrencilerin %100 Afrikalı Amerikan ya da %100 Avrupalı Amerikan olması koşulunu karşılaması dikkate alınmıştır. Sınıflar belirlendikten sonra öğrenciler ırklarına göre iki gruba ayrılarak, seçkisiz olarak üç tedavi koşuluna (2 mektup arkadaşlığı, 1 günlük tutma grubu) atanmıştır. Bir başka çalışmada (Bkz. Taysi ve Vural, 2016) öncelikle bir şehirdeki dokuz okul belirlenmiş ve bunlar sosyoekonomik düzeyine göre düşük, orta ve yüksek olarak ayrılmıştır. Ardından bu okulların içinden sosyoekonomik düzeyine göre beş okul seçilmiştir. Seçilen beş okuldaki altı tane dördüncü sınıftan dördü (üçü düşük, biri orta sosyoekonomik düzeyden) deney grubuna; ikisi (biri düşük, diğeri yüksek sosyoekonomik düzeyden) kontrol grubuna atanmıştır. Diğer çalış-

Tablo 1. Seçilen Araştırmaların Özellikleri

Yazar, Yıl, Yer	Araştırma Grubu	Araştırma Deseni	Gruplara uygulanan müdahaleler	Uygulayıcı ve programa bağlılık	Afette Programın Özellikleri	Kullanılan Ölçme Araçları	Sonuç ve Yorum
Park, Enright, Essex, Zahn-Waxler ve Klatt (2013), Güney Kore	<i>Ergenler:</i> Ortaokul ve islah evindeki saldırgan mağdur kız ergenler ($N = 48$, yaş $Ort = 15.79$)	Deney ($N = 16$), kontrol ($N = 16$) ve plasebo ($N = 16$) gruplu, ön-son-izleme testi ölçümlü 3x3 karşıış desen kullanılmıştır.	<i>Deney:</i> Afette <i>Plasebo:</i> Beceri geliştirme programı <i>Kontrol:</i> Müdahale yok	* Bir psikolog ve bir doktora öğrencisi * Uygulayıcının programa bağlılığı incelenmiştir.	12 oturumluk küçük grup eğitimi uygulanmıştır. Enright'ın Süreç Modeli'ni temel alan "Saldırgan Mağdurlar İçin Afette Programı" uygulanmıştır. Program hikayeler ve günlük tutma aktivitelerini içermektedir.	* Enright Çocuklar İçin Afette Envanteri (Enright, 1993) * Çocuk ve Ergenler İçin Empati İndeksi (Bryant, 1982) * Durumluk Sürekli Öfke İfade Tarzı Envanteri (Spielberger ve ark., 1983) * Çocuk Davranış Kontrol Listesi Öğretmen ve Akran Bildirim Formu (Achenbach, 1991) * Dışmanca Yüklemeler Anketi (araştırmacılar geliştirmiş); * Ders notları	Son test ölçümünde ergenlerin affetme ve empati puanları deney grubu lehine artmış; öfke, dışmanca yüklemeye, saldırganlık ve suç yönelim puanları ise azalmıştır. Affetme ve empatideki artış ile dışmanca yüklemeye ve suç yönelimdeki azalmaya izleme testinde de görülmüştür. Uygulamadan sonra deney grubunun ders başarıları artmıştır.
Enright, Rhoads, Litts ve Klatt (2014), ABD	<i>Ergenler:</i> Sekizinci sınıf öğrencileri ($N = 132$, yaş $Ort = 13.48$)	Üç gruplu, ön-son test ölçümlü 3x2 karşıış desen kullanılmıştır.	<i>Deney I:</i> Afette programı + mektup arkadaşlığı <i>Deney II:</i> Afette programı + mektup arkadaşlığı <i>Deney III:</i> Afette programı + günlük tutma	* Sınıf öğretmenleri * Uygulayıcının programa bağlılığı.	Her biri yaklaşık 1 saat süren 12 oturumluk sınıf rehberliği uygulanmıştır. Enright'ın Süreç Modeli'ni temel alan, affetmenin öneme odaklanarak, affetme anlayışı kazandırmayı ve öfkeyi azaltmayı amaçlayan bir program uygulanmıştır. Mektup arkadaşlığı ve günlük tutma ödevlerini içermektedir.	* Enright Çocuklar İçin Afette Envanteri (Enright, 1993) * Afetmeye İsteklilik Ölçeği (Hebl ve Enright, 1993) * Beck, Gençler İçin Öfke Envanteri (Beck ve ark., 200) * Onyargı Ölçeği (araştırmacılar geliştirmiş); * Duygusal Reaksiyon Ölçeği (araştırmacılar geliştirmiş)	Uygulamadan sonra tüm grupların affetme ve affetmeye isteklilik puanları artmış; onyargı puanları azalmıştır.
Taycı ve Vural (2016), Türkiye	<i>Çocuklar:</i> Yoksul çevrede yaşayan dördüncü sınıf öğrencileri ($N = 122$, yaş $Ort = 10.00$)	Deney ($N = 74$) ve kontrol ($N = 48$) gruplu ön-son-izleme testi ölçümlü 2x3 karşıış desen kullanılmıştır.	<i>Deney:</i> Keyifli affetme programı <i>Kontrol:</i> Müdahale yok	* Sınıf öğretmenleri * Uygulayıcının programa bağlılığı incelenmiştir.	Her biri ortalama 45 dakika süren 10 oturumluk sınıf rehberliği uygulanmıştır. Enright'ın Süreç Modeli'ni temel alan 9-11 yaşındaki çocuklar için yapılandırılmış "Keyifli Afette" programı uygulanmıştır.	* Enright Çocuklar İçin Afette Envanteri (Enright, 2005) * Beck Gençler İçin Öfke Envanteri (Beck ve ark., 2001) * Çocuk Depresyon Envanteri (Covacs, 1985); * Çocukların Umud Ölçeği (Snyder ve ark., 1997) * Sosyal Davranış Formu (Warden ve Mackinnon, 2003)	Son test ölçümünde deney grubunun umut ve affetme puanları artmış, ancak bu artış izleme ölçümünde korunmamıştır. Depresyon, antisosyal davranış puanları uygulamaya sonrasında değişmezken; öfke puanları izleme testinde azalmıştır.

Tablo 1. Seçilen Araştırmaların Özellikleri (devamı)

Yazar, Yıl, Yer	Araştırma Grubu	Araştırma Deseni	Gruplara uygulanan müdahaleler	Uygulayıcı ve programa bağlılık	Affetme Programının Özellikleri	Kullanılan Ölçme Araçları	Sonuç ve Yorum
Vassilopoulos, Koutsoura, Brouzos ve Tamani (2018), Yunanistan	<i>Ergenler:</i> Alınıcı sınıf öğrencileri (N = 42, yaş Ort = 11.14)	Karma desen kullanılmıştır. Nicel boyut deney (N = 21) ve kontrol (N = 21) gruplu ön-son test ölçümlü 2x2 karşılık desene dayanmaktadır.	<i>Deney:</i> Affetme programı <i>Kontrol:</i> Müdahale yok	*Grup danışmanlığı kursuna katılan bir öğrenci *Haftalık supervizyon almıştır	Her biri 2 saat süren 6 oturumluk sınıf rehberliği uygulanmıştır. Problem yönelimli bir yaklaşıma temel alan; duyguları tanıma ve ifade etme, duygular, düşünceleri ve davranışlar arasındaki ilişkileri anlama, sevginin değerini fark etme, affetmeye giriş, affetmenin etkilerini ve affetme uygulamasına dayalı bir eylem planı geliştirme konularını içeren bir program uygulanmıştır.	*Enright Çocuklar için Affetme Envanteri (Enright, 2000) *Çocuklar için Sürekli Ölçeğe İfade Tarzı Ölçeği (Steele ve ark., 2007) *Öğrenci Yaşam Duyumu Ölçeği (Heubner, 1991) *Çocukların Depresyon Envanteri Kisa Formu (Kovacs, 1992) *Anket formu (araştırmacılar geliştirmiştir)	Son test ölçümünde affetme ve yaşam doyumu puanları deney grubu lehine artmış, depresyon ve ölçe puanları ise azalmıştır. Deney grubu öğrencilerinin çoğu uygulamadan sonra affetmenin ne olduğuna ilişkin daha iyi bir anlayış kazanmıştır. İzleme görüşmeleri müdahalelerin uzun dönemli etkisi olduğunu göstermiştir.
Freedman (2018), ABD	<i>Ergenler:</i> Ailematif lise öğrencileri (N = 21, yaş Ort = 17.3)	Karma desen kullanılmıştır. Nicel boyut deney (N = 10) ve aktif kontrol grubu (N = 11), ön-son test ölçümlü 2x2 karşılık desene dayanmaktadır.	<i>Deney:</i> Affetme eğitimi <i>Aktif kontrol:</i> Kişisel iletişim eğitimi	*Araştırmacı ve ailematif liseden iki öğretmen *Uygulayıcının programa bağlılığı incelenmiştir.	Her biri 45 dakika süren 6 haftalık küçük grup rehberliği uygulanmıştır. Enright'ın Süreç Modeli'ni temel alan, inceleme, öfke, affetme, affetmek için söz verme, yeniden çerçeveleme, empati, duyarlılık ve acıyı içine çekme konularını içeren bir program uygulanmıştır.	*Enright Affetme Envanteri (Enright, 2000) *Durumluk-Sürekli Anksiyete Envanteri (Spielberger ve ark., 1983) *Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri (Coopersmith, 2002); *Ergen Depresyon Ölçeği (Reynolds, 1987) *Umut Ölçeği (Al-Mabuk ve ark., 1995) *Bireysel görüşme formu	Deney grubu ile aktif kontrol grubunun affetme, anksiyete, depresyon ve umut puanlarında deney grubu lehine farklılaşma saptanırken; benlik saygısı açısından gruplar arasında farklılık bulunmamıştır. Affetme eğitimi öğrencilerin affetme konusundaki bilgilerinin duygusal iyi oluşumun artmasında etkili olmuştur.
Rahman, Iftikhar, Kim ve Enright (2018), Pakistan	<i>Ergenler:</i> Çocuk koruma ve yardım bürosundaki cinsel ya da fiziksel istismar mağduru kız ön ergenler (N = 8, yaş aralığı 11-12)	Deney (N = 4) ve aktif kontrol (N = 4) gruplu, ön-son-izleme testi ölçümlü 2x3 karşılık desene kullanılmıştır.	<i>Deney:</i> Affetme terapisi <i>Aktif kontrol:</i> Genel tedavi programı	*Psikoloji alanında doktora yapan bir öğrenci ve bir klinik psikolog *Uygulayıcının programa bağlılığı incelenmiştir.	32 oturumluk program uygulanmıştır. İlk 16 oturum 30-40 dakikalık bireysel oturumlar şeklinde, sonraki 16 oturum ise 60 dakikalık grup oturumları şeklinde uygulanmıştır. Enright'ın Süreç Modeli'ni temel alan, affetmenin doğasında var olan değer, ahlakî sevgi, sevecenlik, saygı ve cömertlik konularını hikayeler aracılığıyla ele alan bir program uygulanmıştır.	*Enright Çocuklar için Affetme Envanteri (Enright, 1993) *Umut Ölçeği (Al-Mabuk ve ark., 1995) *Öfke ölçeği (araştırmacılar geliştirmiştir)	Ön test ölçümü ile karşılaştırıldığında son test ve izleme ölçümünde deney grubunun affetme puanlarının daha yüksek, öfke puanlarının daha düşük olduğu saptanmıştır. Umut açısından ise anlamlı bir farklılaşma belirlenmemiştir. İzleme ölçümünde kontrol grubuyla karşılaştırıldığında; deney grubunun affetme ve umut puanlarının daha yüksek, öfke puanlarının daha düşük olduğu saptanmıştır.

mada (Bkz. Vassilopoulos ve ark., 2018), uygulama yapılacak okullar araştırmacılara coğrafi yakınlığına bağlı olarak seşilmiş; katılım için okullara, sınıflara ya da öğrencilere herhangi bir davet gönderilmemiştir. Bu çalışmada iki okul seşilmiş; deney ve kontrol grupları farklı okullarda oluşturulmuştur.

Araştırma grubunu öğrenci temelli olarak belirleyen çalışmalarda, öncelikle belirli bir kurum ya da okul belirlenmiş, ardından da belirlenen kurum/okulda taramalar yapılarak araştırmaya katılması uygun olan öğrenciler tespit edilmiştir. Park ve arkadaşları (2013), affetme programının etkililiğini gelişimsel bağlamda ve daha ciddi problem durumlarında test edebilmek amacıyla ortaokul ve ışlah evi olmak üzere iki farklı ortam belirlemiştir. Düşük sosyoekonomik düzeyden gelen öğrencilerin bulunduğu ortaokulda araştırma grubunun yedinci sınıflardaki kız öğrenciler ($N = 122$) arasından seşilmesi hedeflenmiştir. ışlah evinde ise araştırma grubunun çeşitli suçlar işleyen 130 kız ergen arasından seşilmesi hedeflenmiştir. Bu suçlar madde kullanımı ya da fuhuş gibi başkasını mağdur etmeyen suçlardan ağır cezayı gerektiren başkasına şiddet uygulamayı içeren suçlara kadar uzanmaktadır. Bu doğrultuda, araştırmaya katılmaya gönüllü olan 103 yedinci sınıf öğrencisi ve ışlah evindeki 120 ergen için tarama işlemi gerçekleştirilmiştir. Tarama sürecinde çoklu bilgi toplama yaklaşımı kullanılarak; öz-bildirimler, akran bildirimleri ve öğretmen bildirimleri aracılığıyla saldırgan mağdurlar (aggressive victims) tespit edilmiştir. Tarama sonucunda yedinci sınıf öğrencilerinden 24, ışlah evinden 24 olmak üzere toplam 48 öğrenci araştırma grubuna dâhil edilmiştir. Belirlenen 48 öğrenci seçkisiz olarak deney (2 grup), plasebo (2 grup) ve kontrol (2 grup) gruplarına atanmıştır. Her grup 8 ergenden oluşmuştur. Bir diğer çalışmada (Rahman ve ark., 2018), araştırma grubu ocuk Esirgeme ve Yardım Bürosu'ndaki cinsel ya da fiziksel istismar mağduru olan ergenler arasından seşilmiştir. ocuk Esirgeme ve Yardım Bürosu 17 ergeni çalışmaya dâhil edilmesi için yönlendirmiştir. Bu ergenler arasından 11-12 yaşlarında olma, en az bir yıl önce sonlanmış fiziksel ya da cinsel istismar deneyimi olma ve bilişsel kapasitesi yeterli olma kriterlerini karşılayan 8 kız ön ergen araştırmaya katılmak üzere seşilmiştir. Seçilen ergenler seçkisiz olarak deney ve kontrol gruplarına atanmıştır. Son alışmada (Freedman, 2018) ise geleneksel olmayan öğretim programları ve eğitim yöntemlerini kullanan bir eğitim kurumunda (alternatif lise) okuyan 200 lise öğrencisine beş soruluk bir anket uygulanmıştır. Bu ankette öğrencilere bir başkası nedeniyle derin, kişisel ve adaletsiz bir incinme yaşantısına sahip olup olmadıkları, incinme yaşantısıyla ilgili öfke ya da olumsuz duygularının olup olmadığı, gelecekte incinme durumlarıyla daha iyi başa çıkmayı

isteyip istemedikleri ve gelecekte incinme durumlarıyla daha iyi başa çıkmak için bir eğitim grubuna katılmayı isteyip istemedikleri sorulmuştur. Ayrıca öğrencilere incinme yaşantılarını tanımlama seçeneği sunulmuştur. Bir incinme yaşantısına sahip olduğunu, bu incinme yaşantısıyla ilgili öfke ya da olumsuz duyguları olduğunu ve geçmiş incinme yaşantılarıyla başa çıkmaya yönelik eğitimle ilgilendiğini belirten, not ortalaması 3 ya da daha yüksek olan öğrenciler araştırmaya katılmak üzere seçilmiştir. Seçilen öğrenciler seçkisiz olarak deney ve kontrol gruplarına atanmıştır.

Araştırma kapsamında ele alınan çalışmalardaki araştırma gruplarının sayısının 8 ile 132 arasında değiştiği görülmektedir. Birden fazla okuldaki sınıfların dahil edildiği 2 çalışmada (Bkz. Enright ve ark., 2014; Taysi ve Vural, 2016) deney ve kontrol gruplarındaki öğrencilerin sayısı yüksek iken; tek (Bkz. Rahman ve ark., 2018; Freedman, 2018) ve iki (Bkz. Park ve ark., 2013; Vassilopoulos ve ark., 2018) okul/kurumda gerçekleştirilen diğer 4 çalışmada deney ve kontrol gruplarındaki toplam öğrenci sayıları 8 ile 48 arasında değişmektedir.

Araştırma Modeli

Araştırma kapsamındaki çalışmalar modeline göre incelendiğinde; 6 çalışmanın 2'sinde (Bkz. Taysi ve Vural, 2016; Vassilopoulos ve ark., 2018) deney ve herhangi bir işleme tabi tutulmayan kontrol gruplarının olduğu; 2'sinde (Bkz. Freedman, 2018; Rahman ve ark., 2018) deney ve aktif kontrol gruplarının olduğu; 1 çalışmada (Bkz. Park ve ark., 2013) da deney ve hiçbir işleme tabi tutulmayan kontrol gruplarına ek olarak plasebo grubuna da yer verildiği görülmektedir. Enright ve arkadaşlarının (2014) çalışmasında ise affetme müdahalesinin uygulandığı üç farklı deney grubu yer almaktadır. Gruplar müdahaleye ek olarak katılımcılara verilen mektup arkadaşlığı (1 grup kendisiyle aynı ırktan olan, 1 grup ise kendisiyle farklı ırktan olan bir arkadaşı ile eşleşerek mektuplaşmıştır) ve günlük tutma (1 grup bireysel olarak günlük tutmuştur) ev ödevleri açısından farklılaşmaktadır. Çalışmaların 2'sinde (Bkz. Enright ve ark., 2014; Freedman, 2018) ön test ve son test ölçümlerinin, 3'ünde (Bkz. Park ve ark., 2013; Rahman ve ark., 2018; Taysi ve Vural, 2016) ilaveten izleme ölçümünün olduğu; 1 çalışmada (Bkz. Vassilopoulos ve ark., 2018) ise izlemenin nitel yöntem aracılığıyla yapıldığı görülmektedir.

Affetme Müdahalelerinin Kuramsal Yönelimleri, Oturum Sayıları ve Süreleri ile Oturum İçerikleri

Çalışma kapsamına alınan makalelerde uygulanan programların kuramsal yönelimleri incelendiğinde; 6 çalışmanın 5'inde (Bkz. Enright ve ark., 2014; Freedman, 2018;

Park ve ark., 2013; Rahman ve ark., 2018; Taysi ve Vural, 2016) uygulanan programın Enright'ın süreç modelini temel aldığı, 1 çalışmanın (Bkz. Vassilopoulos ve ark., 2018) ise affetmeyi bir problem çözme stratejisi olarak ele alan problem yönelimli bir yaklaşımı temel aldığı görülmektedir.

Gözden geçirilen çalışmaların 2'sinde (Bkz. Enright ve ark., 2014; Taysi ve Vural, 2016) uygulamaların eğitici eğitimine tabi tutulan sınıf öğretmenleri; 2 çalışmada (Bkz. Park ve ark., 2013; Rahman ve ark., 2018) psikoloji alanında doktora yapan doktora öğrencisi; 1 çalışmada (Bkz. Vassilopoulos ve ark., 2018) grup danışmanlığı kursu alan bir öğrenci ve 1 çalışmada (Bkz. Freedman, 2018) da öğretmenlerle birlikte araştırmacının kendisi tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. 6 çalışmanın 5'inde (Bkz. Enright ve ark., 2014; Freedman, 2018; Park ve ark., 2013; Rahman ve ark., 2018; Taysi ve Vural, 2016) uygulanan müdahaleler kamera kaydına alınmış ve bu kayıtlardan bazıları seçkisiz olarak belirlenip değerlendirilerek, uygulayıcıların programın içeriğine sadık kalıp kalmadığını incelenmiştir. 1 çalışmada (Bkz. Vassilopoulos ve ark., 2018) ise uygulayıcı her hafta düzenli olarak süpervizyon almış, haftalık uygulama planlarını ve özetlerini süpervizörüne sunmuştur.

Gözden geçirilen çalışmaların 4'ünde (Bkz. Enright ve ark., 2014; Park ve ark., 2013; Taysi ve Vural, 2016; Vassilopoulos ve ark., 2018) müdahalenin haftada bir uygulandığı ve oturum sayılarının 6 - 12 arasında değiştiği; 1 çalışmada (Bkz. Rahman ve ark., 2018) müdahalenin haftada iki kez uygulandığı ve 32 oturumdan oluştuğu; 1 çalışmada (Bkz. Freedman, 2018) ise müdahalenin her gün uygulama yapılarak gerçekleştirildiği ve oturum sayısının 31 olduğu görülmektedir. Uygulanan programların oturum sürelerine bakıldığında 3 çalışmanın (Bkz. Enright ve ark., 2014; Freedman, 2018; Taysi ve Vural, 2016) 45 - 60 dakikalık birer ders saati olarak, okul ders saatleri dışında gerçekleştirilen 1 çalışmanın (Bkz. Vassilopoulos ve ark., 2018) ise iki saat olarak uygulandığı görülmektedir. Park ve arkadaşları (2013) çalışmalarında oturumların süresi hakkında herhangi bir bilgi vermezken; Rahman ve arkadaşlarının (2018) çalışmasında ilk on altı oturumun 30 - 40 dakikalık, sonraki on altı oturumun ise 60 dakikalık olarak gerçekleştirdiği görülmektedir.

Gözden geçirilen çalışmaların oturum içerikleri incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır: Park ve arkadaşları (2013) çalışmalarında deney grubuna “*Affetmek Bir Seçimdir*” (Enright, 2001) kitabını temel alarak Kore kültürüne uygun olacak şekilde ha-

zırlanan “*Saldırgan Mağdurlar İçin Affetme Programı*”nı uygulamıştır. Program on iki temayı ele alan hikâyeler ve günlük tutma aktivitesi için sorulardan oluşmuştur. Süreç içerisinde katılımcıların kendi incinme yaşantılarını, suçluya ilişkin görüşlerini ve hissettikleri acının derecesini keşfetmelerine; affetmeyi öğrenmelerine ve kendilerini inciten kişiyi affetmek için karar vermelerine; suçluyu yeni bir çerçeveden görmelerine; empati kurabilmelerine ve en sonunda suçluyu affetmelerine yardımcı olmak amaçlanmıştır. İlk yedi hafta boyunca katılımcılar kendilerine saldıran kişiye yönelik empati geliştirmeye teşvik edilmiştir. Son beş hafta ise katılımcılar mağdur ettikleri insanlara odaklanmışlardır. Enright ve arkadaşlarının (2014) çalışmasında üç farklı bakış açısı alma grubuna da aynı affetme programı uygulanmıştır. Program affetmenin önemine odaklanmakta, grup aktiviteleri aracılığıyla katılımcılara derin bir affetme anlayışı kazandırarak öfkeyi azaltmayı amaçlamaktadır. Affetmeyle ilgili önemli kavramlar çerçevesinde hazırlanan programda, her oturuma önceki oturumun hatırlanması ile başlanmakta; ardından öğretmen affetmeyle ilgili yeni kavramı öğrencilere tanıtmaktadır. Oturumlar gözden geçirme ve mektup arkadaşlığı iletişimi ve günlük tutma ödevleri için yönergelerin açıklanmasıyla sonlanmaktadır. Affetme ile uzlaşma arasındaki ayrımın vurgulandığı programda; öğrencilerden affetmeyle ilgili öğrendikleri kavramları tedavi sürecince karşılaştıkları adaletsizlik durumlarına uygulamaları istenmekte; ancak öğrenciler affetmeye zorlanmamaktadır. Taysi ve Vural’ın (2016) çalışmasında deney grubuna “*Keyifli Affetme*” (Knutson ve Enright, 2008) programı uygulanmıştır. Keyifli Affetme programı affetmeyle yakından ilgili olan ahlaki değerlere (affetmenin doğasında var olan değer, ahlaki sevgi, sevecenlik, saygı ve cömertlik) odaklanmaktadır. Bu değerler çocuklara hikâyeler, tartışmalar ve sınıf aktiviteleri aracılığıyla öğretilmektedir. Freedman’ın (2018) çalışmasında deney grubuna temel affetme eğitimi uygulanmıştır. Daha önce gerçekleştirilen *Aile İçinde Affetme* (Cardis, Enright, Ashleman, Lewis ve Walker, 1994) çalışmasından yararlanılarak hazırlanan affetme eğitimi, kişinin kendisini derin şekilde inciten birini affetmesini amaçlamaktadır. Eğitim incinme, öfke, affetme, affetmek için söz verme, yeniden çerçeveleme, empati, duyarlılık ve acıyı içine çekme konularına odaklanmaktadır. Eğitimde öğretici yönergelere az, küçük grup ve ikili çalışmalara ise daha çok yer verilmektedir. Kavramları göstermek için somut alıştırmalar (vaka çalışması ve film izleme gibi) kullanılmaktadır. Ayrıca eğitim sürecinde öğrencilerden “*Affetmek Bir Seçimdir*” (Enright, 2001) kitabını okumaları istenmektedir. Vassilopoulos ve arkadaşlarının (2018) çalışmasında deney grubuna okul temelli bir evrensel affetme müdahalesi uygulanmıştır. Gerçekleştirilen okul temelli affetme müdahalesi

duygusal farkındalık, affetmeyle ilgili psikoeğitim, kişilerarası sevgi (interpersonal love/agape) ve bir çatışma çözüm aracı olarak affetme konularından oluşmaktadır. Oturumlar duyguları tanıma ve ifade etme, duygular, düşünceler ve davranışlar arasındaki ilişkileri anlama, sevginin değerini fark etme, affetmeye giriş, affetmenin gücü ve affetme uygulamasına dayalı bir eylem planı geliştirme konularına odaklanmaktadır. Programda problem çözme aktiviteleri de yer almakta ve müdahale sürecinde hikâyeler, yapıbozlar, şarkılar, videolar, grup oyunları, yaşantısal aktiviteler ve örnek senaryolar gibi psikoeğitimsel materyaller kullanılmaktadır. Son olarak, Rahman ve arkadaşları (2018) deney grubuna dört aylık affetme terapisi uygulamıştır. İlk iki ay bireysel olarak gerçekleştirilirken; son iki ay grup formatında gerçekleştirilmiştir. Bireysel oturumlarda istismar yaşantısından kaynaklanan öfkeyi açığa çıkarmak ve “*Affetmek Bir Seçimdir*” (Enright, 2001) kitabı aracılığıyla bunu detaylı olarak ele almak amaçlanmıştır. Bireysel oturumlarda katılımcıların kullandıkları psikolojik savunmalar tanımlanarak onlara öfkelerinin üstesinden gelebilmek için terapiye katılma seçeneği sunulmuştur. Grup oturumları eğitsel formatta gerçekleştirilmiş ve “*Affetme Serüveni*” (Enright ve Knutson, 2010) kitabı rehberliğinde hikâyeler aracılığıyla katılımcıların affetmenin beş temel ögesini (affetmenin doğasında var olan değer, ahlaki sevgi, sevecenlik, saygı ve cömertlik) öğrenmeleri amaçlanmıştır. Grup sürecinde katılımcılardan kendi istismar yaşantılarını grup üyeleriyle paylaşmaları değil, affetmeyi kendi iç dünyalarında uygulamaları istenmiştir.

Araştırmalarda Kullanılan Ölçme Araçları

Araştırma kapsamında incelenen çalışmaların uygulanan affetme müdahalelerinin etkililiğini test etmek için kullandıkları ölçme araçları incelendiğinde; çalışmalarda çok çeşitli ölçme araçlarına yer verildiği göze çarpmaktadır. Bu ölçme araçları Tablo 1’de verilmiştir. 6 çalışmanın 5’inde (Bkz. Enright ve ark., 2014; Park ve ark., 2013; Rahman ve ark., 2018; Taysi ve Vural, 2016; Vassilopoulos ve ark., 2018) Enright Çocuklar İçin Affetme Envanteri’nin (Enright, 1993), 1 çalışmada (Bkz. Freedman, 2018) ise Enright Affetme Envanteri’nin (Enright ve Rique 2000) kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Enright ve arkadaşlarının (2014) çalışmasında müdahalenin affetme üzerindeki etkisi Affetmeye İsteklilik Ölçeği (Hebl ve Enright, 1993) aracılığıyla da değerlendirilmiştir. Müdahalelerin öfke üzerindeki etkisini test etmek için 2 çalışmada (Bkz. Enright ve ark., 2014; Taysi ve Vural, 2016) Beck Gençler İçin Öfke Envanteri (Beck, Beck ve Jolly, 2001), 1 çalışmada (Bkz. Vassilopoulos ve ark., 2018) Çocuklar İçin Sürekli Öfke İfade

Tarzı Ölçeği (Steele, Legerski, Nelson ve Phipps, 2007), 1 çalışmada (Bkz. Park ve ark., 2013) Durumluk-Sürekli Öfke İfade Tarzı Envanteri'nin Durumluk Öfke Alt Ölçeği (Spielberger, Jacobs, Russell ve Crane, 1983) ve bir diğer çalışmada (Bkz. Rahman ve ark., 2018) da yöreye özgü olarak geliştirilmiş olan bir öfke ölçeği kullanılmıştır. Müdahalenin depresyon üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla 2 çalışmada (Bkz. Taysi ve Vural, 2016; Vassilopoulos ve ark., 2018) Çocuk Depresyon Envanteri (Kovacs, 1992) 1 çalışmada (Bkz. Freedman, 2018) da Reynolds Ergen Depresyon Ölçeği (Reynolds, 1987) kullanılmıştır. 1 çalışma (Bkz. Taysi ve Vural, 2016) müdahalenin umut üzerindeki etkisini Çocukların Umut Ölçeği (Snyder ve ark., 1997) aracılığıyla 2 çalışma (Bkz. Freedman, 2018; Rahman ve ark., 2018) da Umut Ölçeği (Al-Mabuk, Enright ve Cardis, 1995) aracılığıyla test etmiştir. Bunlara ek olarak, çalışmalarda Çocuk ve Ergenler İçin Empati İndeksi (Bryant, 1982, Bkz. Park ve ark., 2013), Sosyal Davranış Formu (Warden ve Mackinnon 2003, Bkz. Taysi ve Vural, 2016), Öğrenci Yaşam Doyumu Ölçeği (Huebner, 1991, Bkz. Vassilopoulos ve ark., 2018), Durumluk-Sürekli Anksiyete Envanteri (Spielberger, Gorsuch, Lushene, Vagg ve Jacobs, 1983, Bkz. Freedman, 2018) ve Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri (Coopersmith, 2002, Bkz. Freedman, 2018) de kullanılmıştır. Enright ve arkadaşları (2014) çalışmalarında kendileri geliştirdikleri Önyargı Ölçeği ve Duygusal Reaksiyon Ölçeği'ne; Park ve arkadaşları (2013) da Düşmanca Yüklemeler Anketi'ne yer vermiştir. Park ve arkadaşları (2013) saldırganlık ve suçluluğu değerlendirmek için Çocuk Davranış Kontrol Listesi'nin öğretmen bildirim ve genç bildirim formundan yararlanırken; Korece, matematik ve İngilizce ders notları aracılığıyla öğrencilerin akademik performansını da değerlendirmişlerdir. Ayrıca 2 çalışmada (Bkz. Freedman, 2018; Vassilopoulos ve ark., 2018) nitel veriler toplamak amacıyla anket formlarından yararlanılmıştır.

Affetme Müdahalelerinin Etkililiği

Araştırma kapsamında incelenen çalışmaların hepsinde uygulanan müdahalelerin katılımcıların affetme açısından gelişim sağlamalarına katkı sağladığı saptanmıştır. Bunun yanı sıra, psikolojik belirtilerinin azalması ve olumlu psikolojik özellikleri geliştirme açısından müdahalelerin kısmi olarak etkili olduğu görülmüştür.

Park ve arkadaşlarının (2013) çalışmasında, tekrarlı ölçümler için çok değişkenli varyans analizi (MANOVA) kullanılmıştır. Analizler sonucunda; grupların affetme ($F(2, 42) = 13.91, p < .05$), empati ($F(2, 42) = 3.50, p < .05$), öfke ($F(2, 42) = 5.17, p < .01$), düşmanca yüklemeler ($F(2, 42) = 7.08, p < .01$), öz-bildirime dayalı saldırganlık

($F(2, 42) = 10.02, p < .001$) ve suça yönelim ($F(2, 42) = 5.19, p < .01$) puanlarındaki ön test ve son test ölçümleri arasındaki farklılığın istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. Son test ölçümünde deney grubunun affetme ve empati puanları anlamlı derecede artarken; öfke, düşmanca yükleme, öz-bildirime dayalı saldırganlık ve suça yönelim puanları azalmıştır. Grupların affetme ($F(2, 27) = 7.81, p < .01$), empati ($F(2, 27) = 5.07, p < .05$), düşmanca yükleme ($F(2, 27) = 13.73, p < .001$) ve öz-bildirime dayalı suça yönelim ($F(2, 30) = 5.56, p < .01$) puanlarındaki ön test ve izleme testi ölçümleri arasındaki farklılığın istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. İzleme ölçümünde deney grubunun affetme ve empati puanları anlamlı derecede artarken; düşmanca yükleme ve öz-bildirime dayalı suça yönelim puanları azalmıştır. Ayrıca ölçümler arasında deney grubunun Korece ($F(1, 12) = 12.62, p < .01$) ve matematik ($F(1, 12) = 11.43, p < .01$) notlarında meydana gelen değişimlerin anlamlı olduğu; deney grubunun ders başarısının uygulamadan sonra arttığı saptanmıştır. Çalışmada sonuçlar için hesaplanan Cohen d etki büyüklüğü şu şekildedir: affetme = 1.05, empati = 0.62, öfke = 0.63, düşmanca yükleme = 1.04, suça yönelim = 0.16, saldırganlık = 0.52, Korece = 1.09, matematik = 0.28, İngilizce = 0.37.

Enright ve arkadaşlarının (2014) çalışmasında çok değişkenli varyans analizi kullanılarak yapılan istatistiksel analizler sonucunda gruplar arasında (2 mektup arkadaşlığı, 1 günlük tutma) sonuç ölçümleri açısından anlamlı farklılık olmadığı belirlenmiştir ($F = 0.57, p > .05$). Yapılan eşlenik örneklemeler için t testi sonuçları; tüm gruplarda ön testten izleme testine affetme ($t = -7.99, p < .001, r^2 = .07$) ve affetmeye isteklilik ($t = -3.81, p < .001, r^2 = .04$) puanlarının arttığını, önyargı ($t = 2.301, p < .01, r^2 = .01$) puanlarının ise azaldığını göstermiştir. Çalışmada ayrıca etnik farklılıkların affetme müdahalesinden elde edilen kazanımları nasıl etkilediğine yanıt aramak amacıyla yapılan eşlenik örneklemeler için t testi sonucunda; Afrikalı Amerikan öğrencilerin sadece affetme açısından ön testten izleme testine anlamlı değişim gösterdiği ($t = -5.488, p < .001, r^2 = .07$); Avrupalı Amerikan öğrencilerin ise affetme ($t = -5.779, p < .001, r^2 = .08$), affetmeye isteklilik ($t = -4.608, p < .001, r^2 = .07$) ve önyargı ($t = 3.255, p < .001, r^2 = .02$) açısından ön testten izleme testine anlamlı değişim gösterdiği tespit edilmiştir. Bu sonuç, programın Avrupalı Amerikan öğrenciler için Afrikalı Amerikan öğrencilere göre daha başarılı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Taysi ve Vural'ın (2016) çalışmasında; affetme müdahalesinin etkililiğini test etmek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Analiz sonuçları, deney grubu-

nun depresyon ($F(2, 112) = 0.78, p > .05, \eta^2 = .01$) ve sosyal davranışın alt boyutları olan prososyal davranış (Greenhouse-Geisser $F(1.97, 138.31) = 1.92, p > .05, \eta^2 = .03$), ilişkisel antisosyal (Greenhouse-Geisser $F(1.94, 135.87) = 2.45, p > .09, \eta^2 = .03$) ve fiziksel antisosyal ($F(2, 140) = 0.99, p > .05, \eta^2 = .01$) ön test ve son test puanları arasında anlamlı farklılık olmadığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte analiz sonuçları, deney grubunun öfke puanlarının izleme testinde ön test ve son test ölçümlerine göre anlamlı düzeyde azaldığını göstermiştir ($F(2, 126) = 9.06, p < .001, \eta^2 = .13$). ANOVA sonuçları, deney grubunun ön test, son test ve izleme testi affetme puanları arasında anlamlı farklılık olmadığını ($F(2, 134) = 2.66, p > .05, \eta^2 = .04$) göstermesine rağmen; son test ($Ort. = 76.34, SS = 16.64$) puanlarının ön test ($Ort. = 70.47, SS = 16.02$) puanlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu saptanmıştır. Umut değişkeni açısından; deney grubunun ön test, son test ve izleme testi puanları arasında anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir (Greenhouse-Geisser ($F(1.95, 136.56) = 5.87, p < .01, \eta^2 = .08$)). Deney grubunun umut puanları son test ölçümünde artmıştır; ancak izlemede bu artış korunamamıştır. Ölçümler arasında kontrol grubunun puanları arasındaki farklılıklar incelendiğinde; kontrol grubunun depresyon ($F(2, 88) = 6.15, p < .01, \eta^2 = .12$), öfke ($F(2, 88) = 6.15, p < .01, \eta^2 = .07$) ve fiziksel antisosyal davranış ($F(2, 92) = 4.28, p < .05, \eta^2 = .08$) puanlarının izleme testinde düştüğü saptanmıştır. Affetme (Greenhouse-Geisser ($F(1.86, 85.8) = 1.25, p > .05, \eta^2 = .03$)), umut (Greenhouse-Geisser ($F(2, 92) = 2.11, p > .05, \eta^2 = .03$)) ve sosyal davranışın prososyal davranış ($F(2, 92) = 0.27, p > .05, \eta^2 = .01$) ve ilişkisel antisosyal ($F(2, 92) = 3.01, p > .05, \eta^2 = .06$) boyutları açısından ölçümler arasında anlamlı farklılıklar bulunmamıştır.

Vassilopoulos ve arkadaşları (2018) uyguladıkları müdahalenin etkililiğini test etmek amacıyla karma desenler için tek yönlü varyans analizi kullanmıştır. Yapılan analiz sonucunda; deney grubunda olmanın affetme puanlarının artmasında etkili olduğunu ($F(1, 40) = 11.67, p = .001, \eta^2_p = .23$) göstermiştir. Benzer sonuçlar Enright Çocuklar İçin Affetme Envanteri'nin bilişsel, duygusal ve davranışsal affetme boyutlarından alınan puanlar açısından da görülmüştür. Bulgular deney grubunda olmanın öğrencilerin depresyon ($F(1, 40) = 13.99, p = .001, \eta^2_p = .26$) ve öfke ($F(1, 40) = 31.59, p < .001, \eta^2_p = .44$) puanlarının azalmasında etkili olduğunu göstermiştir. Son olarak bulgular, deney grubunda olmanın öğrencilerin yaşam doyumunun artmasında etkili olduğunu göstermiştir ($F(1, 40) = 15.28, p < .001, \eta^2_p = .28$). Çalışmada ayrıca nitel bulgular da elde edilmiştir. Nitel bulgular; deney grubu öğrencilerinin çoğunun müdahaleden sonra affet-

menin ne olduğuna ilişkin olarak kontrol grubuna göre daha iyi bir anlayış kazandığını göstermiştir. Müdahaleden bir yıl sonra deney grubundaki öğrencilerle yapılan izleme görüşmeleri sonucunda müdahalenin uzun dönemli etkisi olduğu belirlenmiştir. Öğrenciler müdahalenin diğer insanlarla daha işbirlikçi ilişkiler kurmalarına, daha sabırlı ve affedici olmalarına yardımcı olduğunu ifade etmiştir.

Freedman (2018) çalışmasında, uyguladığı programın etkililiğini test etmek için bağımsız örneklem için *t* testi kullanmıştır. Bulgular, uygulamadan sonra kontrol grubu ile karşılaştırıldığında; deney grubunun anksiyete ($t(19) = -3.61, p < .002$, Cohen $d = 1.58$) ve depresyon ($t(19) = -3.18, p < .005$, Cohen $d = 1.39$) puanlarının azaldığını, affetme ($t(19) = 4.20, p < .001$, Cohen $d = 1.83$) ve umut ($t(19) = 2.91, p < .013$, Cohen $d = 1.28$) puanlarının ise arttığını göstermiştir. Ancak benlik saygısı açısından gruplar arasında farklılık bulunmamıştır ($t(19) = 1.54, p > .05$). Çalışmada bireysel görüşmeler yoluyla elde edilen nitel bulgular, affetme eğitiminin katılımcıların daha çok duygusal iyi oluşu ve affetme konusundaki bilgilerinin artması üzerinde etkili olduğunu göstermiştir.

Rahman ve arkadaşları (2018) çalışmalarında yapılan eşlenik örneklem *t* testi sonucunda; affetme terapisine katılan ergenlerin affetme puanlarının son test ($t(3) = 3.257, p = .047$, Cohen $d = 1.63$) ve izleme ölçümünde ($t(3) = 7.04, p = .006$, Cohen $d = 3.52$) arttığını; öfke puanlarının ise son test ($t(3) = -4.13, p = .03$, Cohen $d = -2.07$) ve izleme ($t(3) = -8.72, p = .003$, Cohen $d = -4.36$) ölçümünde azaldığını göstermiştir. Ancak umut puanları açısından ön test ile son test ($t(3) = 1.78, p = .17$, Cohen $d = .89$) ve izleme testi ($t(3) = -2.71, p = .07$, Cohen $d = -1.36$) ölçümü arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı saptanmıştır. Deney ve kontrol gruplarının izleme testi puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı iki uçlu bağımsız örneklem *t* testi aracılığıyla test edilmiştir. Analiz sonuçları, uygulamadan bir yıl sonra yapılan izleme ölçümünde affetme terapisine katılımcılarının affetme ($t(6) = 3.332, p = 0.016$, Cohen $d = 2.36$) ve umut ($t(6) = 5.44, p = 0.002$, Cohen $d = 3.84$) puanlarının kontrol grubundan daha yüksek; öfke ($t(6) = -6.21, p = .001$, Cohen $d = -4.39$) puanlarının ise daha düşük olduğunu göstermiştir.

TARTIŞMA

Bu çalışmada, 2010-2019 yılları arasında, çocuk ve ergenlere yönelik olarak gerçekleştirilen affetme müdahalelerinin etkililiğini inceleyen çalışmaların sistematik olarak

gözden geçirilerek, affetme müdahalelerine ilişkin genel bir çerçeve sunmak amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında incelenen çalışmalardan elde edilen sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde; tüm çalışmaların affetmenin artmasına katkı sağladığı görülmektedir. Bunun yanı sıra çalışmaların önyargı, öfke, düşmanca yüklemeler, depresyon ve anksiyetenin azalmasına; umut, empati ve yaşam doyumunun artmasına katkı sağladığı da belirlenmiştir.

İncelenen çalışmaların üçünde uygulanan affetme müdahalesinin kişisel iletişim (Bkz. Freedman, 2018), beceri geliştirme (Bkz. Park ve ark., 2013) ve genel tedavi programı (Bkz. Rahman ve ark., 2018) ile karşılaştırıldığı görülmektedir. Bu karşılaştırma, uygulamalardan sonra elde edilen kazanımları affetme müdahalesinin üretip üretmediğini test etme olanağı sunarak, elde edilen sonuçların aralığını arttırmaktadır. Çalışmalarda affetme eğitimine katılan ergenlerde gözlemlenen olumlu gelişmelerin diğer gruplarda gözlemlenmemiş olması nedeniyle, uygulamalardan sonra kaydedilen gelişmelerin uygulanan affetme müdahalesine bağlı olarak gerçekleştiği söylenebilir.

Yapılan incelemede iki çalışmada (Bkz. Freedman, 2018; Vassilopoulos ve ark., 2018) nitel boyuta da yer verilerek karma bir desen izlenmiş olması, nicel yöntemin eksikliklerinin giderilerek, affetme müdahalelerinin etkililiğine ilişkin daha kapsamlı sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır. Bu nedenle, bu araştırmalardan elde edilen sonuçların daha güçlü ve güvenilir olduğu düşünülebilir.

Gözden geçirilen çalışmalarda uygulamalar psikoloji alanında eğitim alan bir kişi ya da sınıf öğretmenleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Sınıf öğretmenlerine uygulama öncesinde eğitici eğitimleri verilmiştir. İncelenen çalışmaların hepsinde uygulayıcıların programa bağlı kalıp kalmadıklarını belirlemeye yönelik incelemeler yapılmıştır. Dolayısıyla, tüm çalışmalarda uygulayıcıların yeterli bilgi ve beceriye sahip oldukları ve programları olması gerektiği şekilde uyguladıkları düşünülebilir.

Gözden geçirilen çalışmalardan üçünde nicel (Bkz. Park ve ark., 2013; Rahman ve ark., 2018; Taysi ve Vural, 2016) birinde nitel (Bkz. Vassilopoulos ve ark., 2018) yöntem dayalı olarak izleme ölçümüne de yer verildiği görülmektedir. Sonuçlar genel olarak affetme müdahalelerinin etkilerinin kalıcı olduğunu göstermekle birlikte bazı değişkenler açısından elde edilen kazanımların izleme ölçümünde korunamadığı dikkat çekmektedir. Örneğin Park ve arkadaşlarının (2013) çalışmasında uygulamadan sonra öfke ve saldırganlık; Taysi ve Vural'ın (2016) çalışmasında affetme ve umut açısından elde edi-

len kazanımlar izleme ölçümünde korunamamıştır. Bu durum, söz konusu programların içeriklerinin bazı değişkenler açısından kalıcı etkiler üretme konusunda yeterli olmadığına bir göstergesi olabileceği gibi, katılımcıların müdahale bittikten sonra elde ettikleri kazanımları korumak için bireysel olarak çaba harcamaları gerektiğinin bir göstergesi de olabilir. Diğer taraftan, bazı olumlu gelişmeler izleme ölçümünde ortaya çıkabilmektedir. Örneğin, Taysi ve Vural'ın (2016) çalışmasında son test ölçümünde öfke açısından bir değişim görülmemesine rağmen izleme ölçümünde affetme eğitimine katılan çocukların öfke düzeyinin azaldığı göze çarpmaktadır. Bu durum, bireylerin affetme müdahalelerinden öğrendiklerini günlük yaşama aktarma konusunda bazen daha çok zamana ihtiyaç duyabileceklerinin bir göstergesi olabilir. Bu sonucun uygulamaya katılan çocukların bilişsel kapasiteleriyle ilgili olduğu da düşünülebilir.

Araştırma gruplarının okul/sınıf temelli olarak belirlendiği üç çalışmada (Bkz. Enright ve ark., 2014; Taysi ve Vural, 2016; Vassilopoulos ve ark., 2018) programların *sınıf rehberliği* formatında gerçekleştirildiği görülürken; araştırma gruplarının öğrenci temelli olarak belirlendiği iki çalışmanın (Bkz. Freedman, 2018; Park ve ark., 2013) *küçük grup rehberliği* şeklinde yapılandırıldığı görülmektedir. Araştırma grubunun öğrenci temelli olarak belirlendiği Rahman ve arkadaşlarının (2018) çalışmasında ise öncelikle bireysel daha sonra grup affetme terapisi uygulaması gerçekleştirilmiştir. Buna göre, araştırmaya katılacak çocuk ve ergenlerin özelliklerine bağlı olarak farklı formatlarda affetme müdahalelerini etkili bir biçimde gerçekleştirmek mümkün görünmektedir. Çocuk ve ergenlere genel olarak affetme konusunda bilgi ve beceri kazandırmayı amaçlayan çalışmaların sınıf rehberliği formatında gerçekleştirilmesi uygun olabilir. Ancak spesifik bir incinme durumunu affetmek isteyen, öfke gibi olumsuz duygular taşıyan çocuk ve ergenlerle çalışırken küçük grup rehberliği ve grupla psikolojik danışma uygulamaları daha uygun olacaktır. Ayrıca spesifik incinme yaşantıları olan çocuk ve ergenler için bireysel ve grup çalışmalarını bütünleştirmek de etkili sonuçlar ortaya çıkarabilir.

İncelenen çalışmaların beşinde uygulanan müdahalenin Enright'ın süreç modelini (Enright ve The Human Development Study Group, 1996) temel aldığı göze çarpmaktadır. Buna göre, çocuk ve ergenlerle çalışılırken süreç modelini temel alan müdahalelerin etkili sonuçlar ürettiği düşünülebilir. Bununla birlikte, gelecek çalışmalarda farklı kuramsal yönelimleri temel alan müdahalelerin etkililiğinin incelenmesi ve farklı kuramsal modellere dayalı olarak gerçekleştirilen affetme müdahalelerinin etkilerinin karşılaştırılması literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

Uygulanan programların içeriklerine bakıldığında; genel olarak Enright'ın süreç modeli (Enright ve The Human Development Study Group, 1996) doğrultusunda, incinmeyi fark etme, öfkeden kurtulma, affetmeye karar verme, affetme stratejilerini (yeniden çerçeveleme, empati, duyarlılık gibi) kullanma ve affetme ile yakından ilişkili olan kavramlara (sevecenlik, saygı, cömertlik gibi) yer verildiği görülmektedir. Vassilopoulos ve arkadaşlarının (2018) geliştirdikleri programda ise duygular, duygu-düşünce-davranış ilişkisi, sevgi, affetmenin gücü ve uygulamasına dayalı bir eylem planı geliştirme konularına odaklanılmaktadır. Gözden geçirilen çalışmalardaki programlarla ilgili dikkat çeken ortak nokta, programlarda küçük grup çalışmaları, hikayeler, yapbozlar, şarkılar, video ya da film izleme, grup oyunları, yaşantısal aktiviteler ve örnek senaryolarla rol oynama gibi psikoeğitimsel materyallerden yararlanılmış olmasıdır. İçinde buldukları gelişimsel dönemin özellikleri dikkate alındığında, uygulanan müdahalelerin başarılı olmasında, müdahalelerde psikoeğitimsel materyallere sıklıkla yer verilerek, konunun çocuk ve ergenler için daha dikkat çekici ve öğretici hale getirilmiş olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Araştırma kapsamında etkililiği incelenen affetme müdahaleleri ile literatürdeki araştırma bulgularından elde edilen sonuçlar dikkate alındığında; çocuk ve ergenlerin affetme konusunda bilgi ve becerilerinin artması ve affetmeye ilişkin olumlu bir tutum geliştirmelerinin; onların öfke, intikam (Akhtar, 2002), yalnızlık (Karremans, ve ark., 2005), stres (Asıcı ve Uygur, 2017; Lawler-Row ve Piferi, 2006; Orcutt, 2006) gibi olumsuz duygulardan kurtulmalarına; kişiler arası ilişkilerini daha sağlıklı yürütebilmelerine (Allemand ve ark., 2007; Karremans ve ark., 2005), ruh sağlıklarını korumalarına ve iyi oluşlarını arttırmalarına (Avery, 2008; Berry ve ark, 2001, 2005; Bono ve ark., 2007; Brose ve ark., 2005; Brown, 2003; Koç ve ark., 2016; Lawler-Row ve Piferi, 2006; Maltby ve ark., 2001; Ross ve ark. 2004; Sastre ve ark., 2005; Tse ve Cheng, 2006; Walker ve Gorsuch, 2002) yardımcı olabileceği söylenebilir. Yapılan taramada 2010-2019 yılları arasında Türkiye'de gerçekleştirilen tek bir çalışmanın olduğunun belirlenmiş olması nedeniyle, Türkiye kapsamında çocuk ve ergenlerde affetmeyi arttırmaya yönelik çalışmalar yapmaya yeteri kadar ağırlık verilmediği ve bu tür çalışmalara daha çok ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, 2010-2019 yılları arasında ulaşılan ergenlere yönelik çalışma sayısının az olması, çocuklara yönelik ise sadece bir çalışmaya rastlanmış olması nedeniyle, yurt dışında da çocuk ve ergenler için affetme müdahalelerine daha çok ağırlık verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca çalışmalarda

affetmenin farklı boyutlarına (kendini ve durumu affetme) yer verilmemiş olması nedeniyle gelecek çalışmalarda müdahalelerin bu boyutları da içermesi yararlı olacaktır.

Sonuç olarak, çocuk ve ergenler için affetme müdahaleleri affetme konusunda bilgi ve becerilerin artması ve affetmeye ilişkin olumlu bir tutumun gelişmesi konusunda etkili olmaktadır. Bunun yanı sıra affetme müdahaleleri çocuk ve ergenlerin öfke duygularıyla başa çıkmalarına yardımcı olma, anksiyete ve depresyonun azalmasını ve umudun, empatinin ve yaşam doyumunun artmasını sağlama yoluyla ruh sağlığını olumlu yönde etkilemektedir. Bu nedenle affetme temelli grup müdahaleleri okullarda gerek önleyici psikolojik danışma hizmetleri kapsamında gerekse de müdahale edici psikolojik danışma hizmetleri kapsamında çocuk ve ergen örneklemelerinde kullanılabilir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almamıştır.

Kaynakça

- Akhtar, S. (2002). Forgiveness: Origins, dynamics, psychopathology, and technical relevance. *The Psychoanalytic Quarterly*, 71(2), 175–212. <https://doi.org/10.1002/j.2167-4086.2002.tb00010.x>
- Allemand, M., Amberg, I., Zimprich, D. ve Fincham, F. D. (2007). The role of trait forgiveness and relationship satisfaction in episodic forgiveness. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 26(2), 199–217. <https://doi.org/10.1521/jscp.2007.26.2.199>
- Al-Mabuk, R. H., Enright, R. D. ve Cardis, P. (1995). A forgiveness education program with parentally love-deprived college students. *Journal of Moral Education*, 24, 427–444.
- Asıcı, E. ve Uygur, S. (2017). Duygusal öz-yeterlik ve affetmenin algılanan stres düzeyini yordayıcı rolü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 1353–1375.
- Avery, C. M. (2008). *The relationship between self-forgiveness and health: mediating variables and implications for well-being* (Doktora tezi). ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişilmiştir (UMI No. 3305566).
- Baskin, T. W. ve Enright, R. D. (2004). Intervention studies on forgiveness: A meta-analysis. *Journal of Counseling & Development*, 82, 79–90. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x>
- Beck, J. S., Beck, A. T. ve Jolly, J. (2001). *Beck youth inventories™ of emotional and social impairment*. San Antonio, TX: The Psychological Corporation.
- Berry, J. W., Worthington, Jr. E. L., Parrott, L., O'Connor, L. E. ve Wade, N. G. (2001). Dispositional forgiveness: Development and construct validity of the transgression narrative test of forgiveness (TNTF). *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 1277–1290. <https://doi.org/10.1177/01461672012710004>
- Berry, J. W., Worthington, Jr. E. L., O'Connor, L. E., Parrott, L. ve Wade, N. G. (2005). Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*, 73, 1–43. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2004.00308.x>
- Bono, G., McCullough, M. E. ve Root, L. M. (2007). Forgiveness, feeling connected to others, and well-being: Two longitudinal studies. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 182–195. <https://doi.org/10.1177/0146167207310025>

- Brose, L. A., Rye, M. S., Lutz-Zois, C. ve Ross, S. R. (2005). Forgiveness and personality traits. *Personality and Individual Differences*, 39, 35–46. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.11.001>
- Bryant, B. K. (1982). An index of empathy for children and adolescents. *Child Development*, 53(2), 413–425.
- Brown, R. P. (2003). Measuring individual differences in the tendency to forgive: Construct validity and links with depression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 759–771. <https://doi.org/10.1177/0146167203029006008>
- Cardis, M., Enright, R. D., Ashleman, K., Lewis, M. E., ve Walker, W. (1994). *Strengthening families: Implementing forgiveness strategies*. Madison, WI: International Forgiveness Institute.
- Coopersmith, S. (2002). *Coopersmith self-esteem inventory (CSEI-AD)*. Mind Garden. Erişim adresi: www.mindgarden.com/85-coopersmith-self-esteem-inventory.
- Eaton, J., Struthers, C. W. ve Santelli, A. G. (2006). Dispositional and state forgiveness: The role of self-esteem, need for structure, and narcissism. *Personality and Individual Differences*, 41, 371–380. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.02.005>
- Enright, R. D. (1993). *The Enright forgiveness inventory for children*. Madison, WI: International Forgiveness Institute.
- Enright, R. D. (2000). *The Enright forgiveness inventory for children* (2. Baskı). Madison, WI: International Forgiveness Institute.
- Enright, R. D. ve Rique, J. (2000). *The Enright forgiveness inventory (EFI)*. Menlo Park, CA: Mind Garden, Inc.
- Enright, R. D. (2001). *Forgiveness is a choice*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Enright, R. (2005). *Enright forgiveness inventory and annual*. Redwood City, CA: Mind Garden.
- Enright, R. D. ve The Human Development Study Group (1996). Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness and self-forgiveness. *Counseling and Values*, 40, 107–126. <https://doi.org/10.1002/j.2161-007X.1996.tb00844.x>
- Enright, R. D., Rhody, M., Litts, B. ve Klatt, J. S. (2014). Piloting forgiveness education in a divided community: Comparing electronic pen-pal and journaling activities across two groups of youth. *Journal of Moral Education*, 43(1), 1–17. <https://doi.org/10.1080/03057240.2014.888516>
- Enright, R. D., Gassin, E. A. ve Wu, C. (1992). Forgiveness: A developmental view. *Journal of Moral Education*, 21, 99–114. <https://doi.org/10.1080/0305724920210202>
- Enright, R. D. ve Knutson, J. A. (2010). *The adventure of forgiveness: A guided curriculum for children ages 6–8*. Madison, WI: International Forgiveness Institute.
- Entezar, R. K., Othman, N., Kosnin, A. B. M. ve Panah, A. G. (2011). Relation between emotional intelligence and forgiveness with marital satisfaction. *International Journal of Fundamental Psychology and Social Sciences*, 1, 21–25. Erişim adresi: <https://pdfs.semanticscholar.org/4fd9/779a8f1488a05646ebe811acebfd1970844b.pdf>
- Fincham, F. D., Hall, J. H. ve Beach, S. R. H. (2005). Till lack of forgiveness do us part: Forgiveness in marriage. E. L. Worthington (Ed.), *Handbook of forgiveness* içinde (s. 207–226). New York: Wiley.
- Freedman, S. (2018) Forgiveness as an educational goal with at-risk adolescents. *Journal of Moral Education*, 47(4), 415–431. <https://doi.org/10.1080/03057240.2017.1399869>
- Goldman, D. B. ve Wade, N. G. (2012). Comparison of forgiveness and anger-reduction group treatments: A randomized controlled trial. *Psychotherapy Research*, 22(5), 604–620. <https://doi.org/10.1080/10503307.2012.692954>
- Hargrave, T. D. ve Sells, J. N. (1997). The development of a forgiveness scale. *Journal of Marital and Family Therapy*, 23(1), 41–62. <https://doi.org/10.1111/j.1752-0606.1997.tb00230.x>

- Harris, A. H. S., Luskin, F., Norman, S. B., Standartd, S., Bruning, J., Evans, S. ve Thoresen, C. E. (2006). Effects of a group forgiveness intervention on forgiveness, perceived stress and trait anger. *Journal of Clinical Psychology*, 62(6), 715–733. <https://doi.org/10.1002/jclp.20264>
- Hebl, J. H. ve Enright, R. D. (1993). Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females. *Psychotherapy*, 30, 658–667.
- Huebner, E. S. (1991). Initial development of the students' life satisfaction scale. *School Psychology International*, 12, 231–240. <https://doi.org/10.1177/0143034391123010>
- Hodgson, L. K. ve Wertheim, E. H. (2007). Does good emotion management aid forgiving? Multiple dimensions of empathy, emotion management and forgiveness of self and others. *Journal of Social and Personal Relationships*, 24(6), 931–949. <https://doi.org/10.1177/0265407507084191>
- Hortwitz, L. (2005). The capacity to forgive: Intrapsychic and developmental perspectives. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 53(2), 485–511. <https://doi.org/10.1177/00030651050530021401>
- Karremans, J. C., Van Lange, P. A. M. ve Holland, R. W. (2005). Forgiveness and its associations with prosocial thinking, feeling, doing beyond the relationship with the offender. *Personality and Social Psychology*, 31, 1315–1326. <https://doi.org/10.1177/0146167205274892>
- Knutson, J. A. ve Enright, R. D. (2008). *Joyful forgiving: A guided curriculum for children, ages 9–11 [fourth-grade curriculum]*. Madison: International Forgiveness Institute.
- Koç, M., İskender, M., Çolak, T. S. ve Düşünceli, B. (2016). Investigation of the effect of intolerance of uncertainty and the effect of anger control on the relationship between forgiveness and psychological well-being through structural equation modelling. *Sakarya University Journal of Education*, 6(3), 201–209. <http://dx.doi.org/10.19126/suje.282951>
- Kovacs, M. (1985). Children's depression inventory. *Psychopharmacology Bulletin*, 21, 995–998.
- Kovacs, M. (1992). *Children's depression inventory-short form (CDI)*. New York: Multi-Health Systems Inc.
- Lawler-Row, K. A. ve Piferi, R. L. (2006). The forgiving personality: Describing a life well lived. *Personality and Individual Differences*, 41, 1009–1020.
- Maltby, J., Macaskill, A. ve Day, L. (2001). Failure to forgive self and others: A replication and extension of the relationship between forgiveness, personality, social desirability, and general health. *Personality and Individual Differences*, 30, 881–885. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00080-5](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00080-5)
- McCullough, M. E., Pargament, K. I. ve Thoresen, C. E. (2000). The psychology of forgiveness: History, conceptual issues, and overview. M.E. McCullough, K.I. Pargament ve C.E. Thoresen (Ed.), *Forgiveness: Theory, research and practice* içinde (s.1–13). New York: The Guilford Press.
- McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, Jr. E. L., Brown, S. W. ve Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical Elaboration and Measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(6), 1586–1603. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.75.6.1586>
- McCullough, M. E., Hoyt, W. T. ve Rachal, K. C. (2000). What we know (and need to know) about assessing forgiveness constructs. M. E. McCullough, K. I. Pargament ve C. E. Thoresen (Ed.), *Forgiveness: Theory, research and practice* içinde (s. 65–91). New York: Guilford Pres.
- Moher, D., Libertai, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G. ve PRISMA Group. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement. *Annals of Internal Medicine*, 151(4), 264–269. <http://dx.doi.org/10.7326/0003-4819-151-4-200908180-00135>
- Murphy, J. G. ve Hampton, J. (1990). *Forgiveness and mercy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Murray, R. J. (2002). The therapeutic use of forgiveness in healing intergenerational pain. *Counseling and Values, 46*, 188-198. <https://doi.org/10.1002/j.2161-007X.2002.tb00212.x>
- North, J. (1987). Wrongdoing and forgiveness. *Philosophy, 42*, 499-508.
- Orcutt, H. K. (2006). The prospective relationship of interpersonal forgiveness and psychological distress symptoms among college women. *Journal of Counseling Psychology, 53*(3), 350-361. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.53.3.350>
- Park, J. H., Enright, R. D., Essex, M. J., Zahn-Waxler, C. ve Klatt, J. S. (2013). Forgiveness intervention for female South Korean adolescent aggressive victims. *Journal of Applied Developmental Psychology, 34*(6), 268-276. <http://dx.doi.org/10.1016/j.appdev.2013.06.001>
- Rahman, A., Iftikhar, R., Kim, J. J. ve Enright, R. D. (2018). Pilot study: Evaluating the effectiveness of forgiveness therapy with abused early adolescent females in Pakistan. *Spirituality in Clinical Practice, 5*(2), 75. <http://dx.doi.org/10.1037/scp0000160>
- Reynolds, W. A. (1987). *Reynolds adolescent depression scale (RADS)*. Odessa, Florida: Psychological Assessment Resources, Inc.
- Roberts, R. (1995). Forgiveness. *American Philosophical Quarterly, 32*(4), 289-306.
- Ross, S. R., Kendall, A. C., Matterns, K. G., Rye, M. S. ve Wrobel, T. A. (2004). A personological examination of self- and other-forgiveness in the five factor model. *Journal of Personality Assessment, 82*, 207-214. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa8202_8
- Rye, M. S., Pargament, K. I., Ali, M. A., Beck, G. L., Dorff, E. N., Hallisey, C., ... Williams, J. (2000). Religious perspectives on forgiveness. M. E. McCullough, K. I. Pargament ve C. E. Thoresen (Ed.), *Forgiveness: Theory, research and practice* içinde (s. 17-41). New York: Guilford Press.
- Sastre, M. T. M., Vinsonneau, G., Chabrol, H. ve Mullet, E. (2005). Forgiveness and the paranoid personality style. *Personality and Individual Differences, 38*, 765-772. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.06.001>
- Scobie, E. D. ve Scobie, G. E. W. (1998). Damaging events: The perceived need for forgiveness. *Journal of the Theory of Social Behaviour, 28*, 373-401. <https://doi.org/10.1111/1468-5914.00081>
- Sells, J. N. ve Hargrave, T. D. (1998). Forgiveness: A review of the theoretical and empirical literature. *Journal of Family Therapy, 20*(2), 21-36. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00066>
- Snyder, C. R., Hoza, B., Pelham, W. E., Rapoff, M., Ware, L., Danovsky, M., ... ve Stahl, K. J. (1997). The development and validation of the children's hope scale. *Journal of Pediatric Psychology, 22*, 399-421. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/22.3.399>
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., Lushene, R., Vagg, P. R. ve Jacobs, G. A. (1983). *The state-trait anxiety inventory (STAI)*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Spielberger, C. D., Jacobs, G., Russell, S. ve Crane, R. (1983). Assessment of anger: The State Trait Anger Scale. J. N. Butcher ve C. D. Spielberger (Eds.), *Advances in personality assessment*, Cilt 2 içinde (s. 159-187). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Steele, R. G., Legerski, J. P., Nelson, T. D. ve Phipps, S. (2007). The anger expression scale for children: Initial validation among healthy children and children with cancer. *Journal of Pediatric Psychology, 34*(1), 51-62. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/jsn054>
- Taysi, E. ve Vural, D. (2016). Forgiveness education for fourth grade students in Turkey. *Child Indicators Research, 9*(4), 1095-1115. <http://dx.doi.org/10.1007/s12187-015-9364-9>
- Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N. ve Billings, L. S. (2005). Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality, 73*, 313-359. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x>

- Tse, M. C. ve Cheng, S. T. (2006). Depression reduces forgiveness selectively as a function of relationship closeness and transgression. *Personality and Individual Differences*, 40, 1133–1141. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.11.008>
- Vassilopoulos, S. P., Koutsoura, A., Brouzos, A., ve Tamami, D. (2018). Promoting forgiveness in Greek preadolescents: A universal, school-based group intervention. *British Journal of Guidance & Counselling*, 1–15. <https://doi.org/10.1080/03069885.2018.1527285>
- Wade, N. G. ve Meyer, J. E. (2009). Comparison of brief group interventions to promote forgiveness: A pilot outcome study. *International Journal of Group Psychotherapy*, 59(2), 199–220. <https://doi.org/10.1521/ijgp.2009.59.2.199>
- Walker, D. F. ve Gorsuch, R. L. (2002). Forgiveness within the big five personality model. *Personality and Individual Differences*, 32, 1127–1137. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00185-9](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00185-9)
- Warden, D., ve Mackinnon, S. (2003). Prosocial children, bullies, and victims: An investigation of their sociometric status, empathy, and social problem-solving strategies. *British Journal of Developmental Psychology*, 21, 367–385. <https://doi.org/10.1348/026151003322277757>
- Worthington, Jr. E. L. (1998). An empathy-humility-commitment model of forgiveness applied within family dyads. *Journal of Family Therapy*, 20, 59–76. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00068>
- Worthington Jr, E.L. (1998). The Pyramid Model of Forgiveness: Some Interdisciplinary Speculations about Unforgiveness and the Promotion of Forgiveness. In E.L. Worthington Jr (Ed.), *Dimensions of Forgiveness: Psychological Research and Theological Perspectives* (p.107–137). Philadelphia: Templeton Foundation Press.
- Worthington, Jr. E. L. (2001). *Five steps to forgiveness: The art and science of forgiving*. New York: Crown.
- Worthington, Jr. E. L. ve Wade, N. G. (1999). The psychology of unforgiveness and forgiveness and implications for clinical practice. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 18(4), 385–418. <https://doi.org/10.1521/jscp.1999.18.4.385>
- Worthington, Jr. E. L. ve Scherer, M. (2004). Forgiveness is an emotion focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: Theory, review, and hypotheses. *Psychology and Health*, 19(3), 385–405. <https://doi.org/10.1080/0887044042000196674>

